

13.10.2022
BODEMFORUM
verslag

Grond+Zaken Samenwerken aan bodemzorg

Open Ruimte Platform

Welkom & aankomen

Grond+Zaken & Open Ruimte Platform

Inleiding

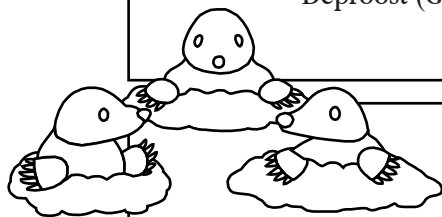
Anne Van Leeuwen (NL) – Bodemzicht

Inspiratielezing

Hoe maken we van bodemzorg een reflex in alles wat we doen?

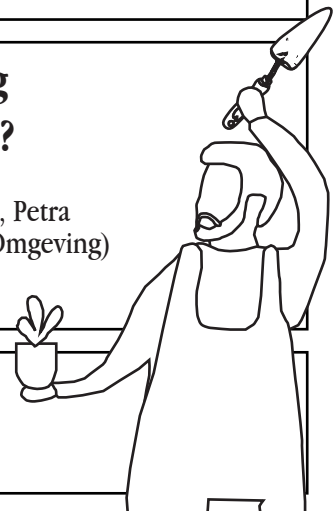
Sofagesprek

met Elisa Vermeulen (Ossiado), Pieter De Graef (SALV), Petra
Deproost (Grond+Zaken), Maarten Hens (Departement Omgeving)
& Anne Van Leeuwen (Bodemzicht)

Let op voor tunnelvisies!

door Jeroen Watté (Wervel)

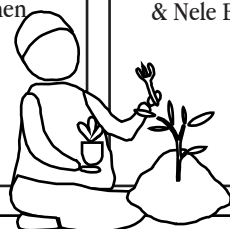
Lunch

Bodemscheppers aan het woord

Weerbare bodem- landschappen

Deelsessie #1

met
Vincent Wolfs (Sumaqua)
& Siebe Puynen
(Antea)

Naar een nieuwe bodemcultuur?

Deelsessie #2

met
Valerie Dewaelheyns (KUL)
& Nele Bal (OVAM)

Bodemketen- allianties opzetten

Deelsessie #3

met
Elisa Vermeulen (Ossiado)
& Marc Van Eeckhout
(Broodnodig)

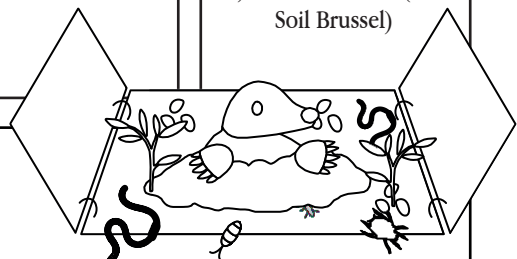
Strategiën voor onze stadsbodems

Deelsessie #4

met
Jolein Bergers
(Superterram), Dieter
Anseeuw (Urban Forestry
Lab) & Saïd El Fadili (Good
Soil Brussel)

Naar een bodembeweging!

Afsluiter

Receptie

Vanuit de vaststelling dat er al heel wat studiedagen bestaan rond bodem voor specifieke doelgroepen heeft het programma Grond + Zaken zich geëngageerd om een tweejaarlijks forum te organiseren waarbij beleid, praktijk en kennis samenkomen en waarbij een aantal “pioniers” een podium krijgen. De bodemzorg-pioniers zijn heel divers: het kan gaan om bodembewuste burgers, landbouwers, voedselcoöperanten, composteerders, natuurbeheerders, bos- of parkwachters, onderwijzers, organisaties en bedrijven. Het doel van het Bodemforum is het in kaart brengen en verbinden van pioniers in de bodemzorg en het collectief scherpstellen van de noden en vragen rond bodemzorg. Op 13 oktober 2022 vond de eerste editie van het Bodemforum plaats. Dit document is het verslag van deze boeiende dag!

Inhoudstafel

- 1 – Welkom & Inleiding** p.5
- 2 – Inspiratielezing** door Anne Van Leeuwen p.7
- 3 – Sofagesprek: Hoe maken we van bodemzorg een reflex in alles wat we doen?** p.13
- 4 – Let op voor tunnelvisies!** door Jeroen Watté p.19
- 5 – Synthese** door Hans Leinfelder p.21
- 6 – Bodemscheppers aan het woord** p.25
- 7 – Deelsessie #1: Weerbare bodemlandschappen** p.27
- 8 – Deelsessie #2: Naar een nieuwe bodemcultuur?** p.29
- 9 – Deelsessie #3 Bodemketenallianties opzetten** p.31
- 10 – Deelsessie #4: Strategieën voor onze stadsbodems** p.31
- 11 – Slot** door Griet Celen p.35

1

Welkom & inleiding Bodemforum

Ellen Luyten – OVAM, Grond + Zaken

- **Bodem werd na een reeks provinciale tafels doorheen heel Vlaanderen benoemd als één van de urgente openruimte thema's. Bijna 4 jaar geleden werd een ploegje enthousiaste mensen uit verschillende overheidsinstanties samengebracht – allen met een beetje groen achter de oren – om elk vanuit de eigen 'koker' en met een brede bril de urgentie van bodem in al haar complexiteit vast te pakken.**
- **Zo ontstond in de schoot van het Open Ruimte Platform – gericht op het versnellen van de realisatie van open ruimte doelstellingen – het programma Grond + Zaken. Al snel werd duidelijk dat een Bodemforum dat kennis, beleid en praktijk samenbrengt rond (levende) bodem een nodige actie is om drempels en kansen rond bodemzorg te identificeren.**

Soil Your Undies & inleiding tot het programma Grond + Zaken

Nele Bal – OVAM, Grond + Zaken

- **Introductie tot 'Soil Your Undies', een Citizen Science methode waarbij een (biologische) katoenen onderbroek 2 maanden lang 10-30 cm in de grond wordt begraven. De mate van afbraak geeft een indicatie over de activiteit van het bodemleven (cellulosevezels worden opgegeten door o.a. schimmels en bacteriën). Om het bodemleven te laten floreren, kan je een aantal eenvoudige [tips](#) toepassen in je eigen tuin.**
- **Het programma Grond + Zaken is een samenwerking tussen OVAM, Departement Omgeving, VLM, ILVO, INBO, Natuur en Bos, Departement Landbouw & Visserij, VMM, Agentschap Onroerend Erfgoed, de Regionale Landschappen en VITO en ontstond uit de werking van het Open Ruimte Platform. Het programma Grond + Zaken gaat samen met lokale actoren op zoek naar concrete projecten die de kwaliteit van de bodem kunnen versterken, en wil zo het aantal bodemzorgers vermenigvuldigen en de bodemkwaliteit in Vlaanderen verbeteren. Meer informatie over het programma Grond + Zaken vind je in deze [strategienota](#).**

2

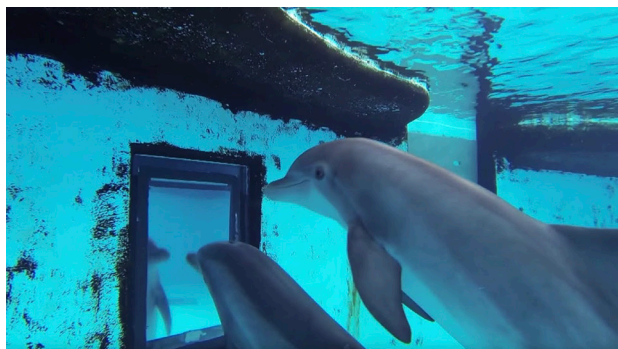
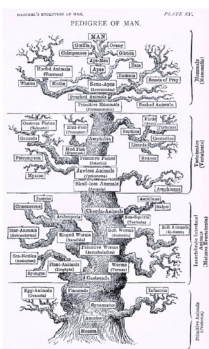
Regeneratie Leven opbouwen vanaf de bodem

Inspiratielezing door
Anne Van Leeuwen – Bodemzicht

Anne van Leeuwen (°1987) studeerde kunstgeschiedenis en volgde een master cultuuranalyse in combinatie met vakken rond filosofie en biologie. Ze is medeoprichter van de regeneratieve demonstratieboerderij en leerplek Bodemzicht in Malden (Nijmegen) waar ze vooral de stichting Bodemzicht coördineert, maar ook zelf meewerkt op de boerderij. Het idee voor Bodemzicht kwam voort uit haar zoektocht om natuurlijke en culturele werelden samen te brengen en te integreren. Bij ARTIS werkte ze aan de ontwikkeling van een museum over de relatie tussen mens en natuur. Ze was ook medeoprichter van de Ambassade van de Noordzee, en betrokken bij de realisatie van Zoöp – een nieuw en uniek bestuursmodel dat ervoor zorgt dat de stemmen en belangen van niet-menselijk leven worden meegenomen in besluitvorming – om zo bij te dragen aan ecologische herstel. Anne vertelde over de missie die ze met Bodemzicht in de wereld aan het volbrengen is en hoe de levende bodem daarin centraal staat.

Van waar onze obsessie met de opsplitsing natuur-cultuur?

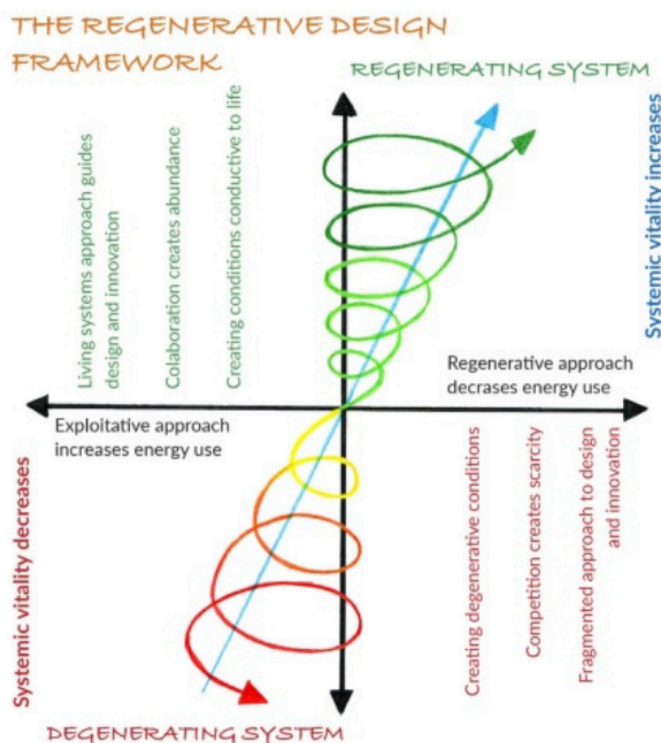
- Biologie, natuur en de omgeving observeren, dat was voor Anne dagelijkse kost van kindsaf aan. Door de jaren heen observeerde ze hoeveel leven er al is verloren gegaan in haar eigen omgeving in één (half) mensenleven. Dat bracht haar er toe om te werken aan kunstprojecten over de relatie tussen mens en natuur.
- Waarom willen we bewijzen dat we fundamenteel anders zijn dan fauna en flora? De splitsing tussen natuur en cultuur zit diep. We zien onszelf boven al de rest (cfr. schema's van Darwin, Aristoteles of Haeckel) en blijven ons verbazen over wat dieren en planten kunnen: dat een dolfijn reageert op zijn eigen spiegelbeeld, dat een orang-oetan gereedschap gebruikt om te jagen, of dat een dier tekens van plezier of verdriet kan tonen.

“Kunstenaars zijn nodig: zij hebben een sensitiviteit voor wat van maatschappelijk belang is voor elk van ons.”

“Het hoogst haalbare is zogezegd ‘duurzaam’ zijn, maar je blijft een negatief wezen. Ik kom niet uit mijn bed om minder negatief te zijn.”

“Natuurrampen zijn feedback loops van de natuur. De natuur zit dus al vanzelf mee aan tafel.”

Source: Designing Regenerative Cultures, 2016 - www.danielchristianwahl.com; Graphics: www.flavlagarjulo.com

- Regenerative**
Appropriate participation and design as nature.
- Reconciliatory**
Reintegrating humans as integral parts of nature.
- Restorative**
Humans doing things to nature.
- Sustainable**
Neutral point of not doing any more damage.
- Green**
Relative improvements.
- Conventional practice**
Compliant to avoid legal actions.

- Ter illustratie, de toegangsbrug tot een natuurgebied met een bord 'Welkom in de natuur'. Voor ons blijft 'de natuur' een andere, passieve wereld die niet specifiek is.
- We leven in het Antropoceen, het tijdperk van de mens, en dat is ook leesbaar in alle lagen van de bodem. We krijgen voor het eerst ook feedbackloops van de natuur (o.a. biodiversiteitsverlies en klimaatverandering).

Regeneratie als kernwoord

- Hoe kunnen we de stemmen van fauna en flora mee aan de bestuurstafel krijgen? Een van Anne's projecten is het oprichten van de Ambassade van de Noordzee.
- De documentaire [Green Gold van John D. Liu](#) toont de regeneratie van het Lössplateau in China en wat voor herstel er kan plaatsvinden in 20 jaar tijd: leven kan weer toenemen en er is terug sociaal-economisch perspectief. Dit gebeurde door menselijk ingrijpen. Een positieve impact op het herstellen van ecosystemen is dus mogelijk!

- In contrast met duurzaamheid, gaat regeneratie over het doorlopend vergroten van de capaciteit van het leven op een bepaalde plek, over het terugbrengen van leven, over een systeem dat zich steeds verder opbouwt.
- Inheemse volkeren weten dit al langer: Zij vormen 5% van de wereldbevolking, maar zorgen voor 80% van de biodiversiteit op aarde.
- Andere voorbeelden:
 - Re-Source: Regenerative Agriculture, Business, and Life (Ethansoloviev.com)
 - Richard Perkins: Making Small Farms Work - making a living farming earth back to life

"However, instead of doing less damage to the environment, it is necessary to learn how one can participate with the environment by using the health of ecological systems as a basis for design. The shift from a fragmented to a whole systems model is the significant cultural leap that consumer society needs to make – through framing and understanding living system interrelationships in an integrated way."

Bill Reed, *Shifting from 'sustainability' to regeneration*, 2007

**“Inheemse volken
vormen 5% van de
werldbevolking maar
zorgen voor 80% van de
biodiversiteit op aarde.”**

**“Schimmels zijn
betere boeren dan
mensen.”**

**“Hoe worden we
weer inheems?”**

Bodemzicht
Klimaatboeren voor het leven

Bodemzicht boerderij

- Onze opsplitsing van natuur en cultuur zit ons in de weg. Het is slimmer om samen te werken met schimmels. We zien mensen vaak als superieur, maar andere wezens zijn zeer sterke actoren. In feite zijn schimmels betere boeren dan mensen!
- De 'no-dig' of 'niet-graven' groententuin is een concept om de bodem niet te verstoren (niet ploegen, niet schoffelen) en zo het bodemleven te regenereren. Het schimmelnetwerk zorgt voor hogere voedingswaarden.
- Bodemzicht heeft op een grond van 5ha een 'no-dig' groententuin van 3000 m² die een jaarlijkse omzet heeft van 90 000 euro.
- In 2019 was 50% van de bodem kaal maar de bodem is de basis van al het leven. Daarom werd de bodem hersteld met behulp van kipmobielen: een 'kudde' kippen wordt verplaatst met een begrazingsschema. De kippen maken een migratieronde (zoals bizon) en komen pas terug als er op die plek terug voeding voor hen is. Het natuurlijke ritme zorgt ervoor dat je koolstof opbouwt in de bodem, waardoor die meer water kan vasthouden, waardoor er meer bodemleven is en waardoor er meer interactie is met planten. Dit ritme is de mens gaan verstoren door dieren vast te zetten, dit zorgt namelijk voor overbegrazing en op zijn beurt bodemerosie.

Cultuuromslag

- Hoe bouwen we een regeneratieve samenleving? Boeren zijn hierin heel belangrijk! Bodemzicht is ook een leerplek voor nieuwe boeren.
- We staan op dit moment tegenover een cultuuromslag: we doen te veel aan symptoombestrijding en moeten meer in verbinding staan met de bodem.
- Holistisch management geeft de mogelijkheid om te praten over kernwaarden: In welke wereld wil je leven? Welk leven wil je leiden? En wat wil je ervoor doen? Waarvoor kom je je bed uit?
- 'Duurzaam' betekent het verminderen van negatieve impact. Beter nog is streven naar een zo groot mogelijke positieve impact.

3

Sofagesprek: hoe maken we van bodemzorg een reflex in alles wat we doen?

Met Anne Van Leeuwen (Bodemzicht), Pieter De Graef (SALV), Maarten Hens (Departement Omgeving), Elisa Vermeulen (Ossiado), Petra Deproost (Departement Omgeving, Grond + Zaken) en moderator Lene De Vrieze (AWB)

Hoe krijgen we bredere bodemzorg geïnstalleerd? Wie en wat is daar voor nodig? Welk soort van projecten en praktijken vergt dat? Aan de hand van drie stellingen bespraken we met de panelleden hoe we van bodemzorg een reflex kunnen maken in alles wat we doen.

Stelling 1 Bodem-actie is versnipperd

Vandaag is bodem als thema erg versnipperd. Het is moeilijk om voorbij de eigen discipline, voorbij het eigen hokje te handelen. Je merkt het zelfs aan de woordenschat: de ene spreekt over gechloreerde solventen, zware metalen en grondwater, de andere over wormen, wortelgroei, humusopbouw en schimmels, nog een andere over nitraten, stikstof en bemesting, en nog anderen over compactie, luchtporiën en andere geotechnische aspecten. Deze fragmentatie zorgt voor een verspreide slagorde in beleid, geen holistische benadering en beperkte politieke urgentie.

- **Elisa:** Als het gaat om stedelijke bodems is er een versnippering van specialisaties op verschillende niveaus: thematisch, in fasering, over verschillende experten heen en met een hele keten actoren achter een projectontwikkelaar. Van geotechniek, sanering en bouw naar groenaanleg. De grootste uitdaging is dat iedereen heel verschillend naar bodems kijkt. Het is een zoektocht naar wie het overzicht houdt, wie er betrokken moet zijn en wat men moet weten om elkaar te begrijpen.
- **Pieter:** De Strategische Adviesraad Landbouw kijkt vanuit het landbouw- en voedselperspectief naar de bodem. Zowel vanuit beleid, onderzoek en praktijk kijken we in het landbouwlandschap naar verschillende bedrijfsmodellen en verduurzaming. Het economisch perspectief in de landbouw heeft verbetering nodig, en dat overstijgt de sector. Oplossingsrichtingen situeren zich op vlak van wetgeving, innovatiebeleid en het inzetten van biodiversiteit zowel boven- als ondergronds.
- **Lene:** Zien we al acties in de ontsnippering van het bodembeleid?
- **Maarten:** Sinds de jaren 80 zien we divers beleid voorgesteld door verschillende departementen, zoals het erosiebeleid, beleid rond bodemsanering, de nitraat-richtlijn en dosis nutriënten richting mestbeleid. De versnippering is structureel, en elk beleid heeft ook zijn eigen jargon. Zo spreekt men binnen het omgevingsbeleid over bodem, terwijl men bij mobiliteit over grond praat.

Stelling 2

Bij bodem is de uitdaging nog groter. Onze bodem-ambitie moet hoger.

De afwezigheid van vervuiling in bodems is cruciaal, maar een niet-vervuilde bodem betekent nog geen bodem die water vasthoudt, die gezond voedsel produceert, die biodiversiteit stimuleert, koolstof opslaat, water zuivert, etc. Bodem moet ook geactiveerd worden, waardoor de lat veel hoger ligt bij bodems dan bij water of lucht.

- **Maarten:** Tegen 2030 mogen we geen koolstof meer verliezen over alle landgebruiken heen. Beleidsmatig zijn er een aantal overkoepelende programma's aan het ontstaan om de bodem centraal te zetten, om koolstof te gaan opnemen, maar er is nog een lange weg te gaan. Denk aan de Blue Deal, LLCUF, het Klimaatadaptatieplan, ...
- **Elisa:** We hebben de neiging om te denken dat we alles technisch kunnen oplossen, maar we moeten teruggeven aan de natuur. Binnen de ruimtelijke planning is er vaak wel de ambitie voor vergroening, o.a. aandacht voor verharding versus ontharding, compensatie, wadi's,... en wordt er witruimte voorzien. Maar bij het invullen van die witruimte, en hoe we zorgen dat daar een gezonde bodem is, daar missen we nog vaak kansen en vallen we voor allerlei redenen terug op wat we kennen. Investeren in de bodem mag ook hier zichtbaar gemaakt worden.
- **Maarten:** Ons beleid biedt niet de instrumenten en juiste mechanismen van financiële steun om de praktijk te ondersteunen. Vanuit de Vlaamse overheid geven we invulling aan Europese kaders. Bij het stikstofbeleid staan we voor de uitdaging om een omslag te genereren. Nu zijn er al regelluwe zones voor experimenten, maar dit naar structureel beleid vertalen gaat nog moeilijk.
- **Pieter:** We moeten de bodem gebruiken om een brug te slaan tussen verschillende types omgevingsbeleid. Een integrale benadering kan oplossingen zoeken mogelijk maken. Hiervoor moeten innovatie en pilootprojecten structureel mogelijk gemaakt worden.
- **Maarten:** Beleidsplannen staan nog naast elkaar en moeten meer gekoppeld worden. Het bodem- en watersysteem zouden als sturend moeten gezien worden om integraal aan de slag te gaan.
- **Petra:** Met Grond+Zaken willen we heel graag de link leggen en antwoord bieden op de versnippering. Het mollennetwerk is opgezet om samen over de verschillende departementen heen het beleid kritisch te evalueren in functie van vragen die vanuit de praktijk komen.
- **Anne:** Vaak loopt het beleid vast op cijfers, beperkingen en opgelegde drempelwaardes. We moeten pleiten voor een outcome- en monitoring-based beleid, beleid dat faciliterend is en waar er ruimte is voor innovatie en eigenaarschap van de boeren, eerder dan in de weg te staan van het experiment.

De panelleden werden gevraagd om een beeld mee te nemen dat hoopvol stemt voor de toekomst.

Jonge landbouwers tonen heel wat interesse in regeneratieve bodemzorg. (Anne)

Tomaten tussen voetpad en werf. De bodem heeft veel verrassingen in petto. Zelfs op de meest onverwachte plekken. (Elisa)

Omgewoelde bodem. In de praktijk hebben landbouwers voeling met de bodem. Het is bij hen dat we de tacit knowledge moeten halen.

Folder van Grond+Zaken. De bodem staat centraal. Links zijn alle uitdagingen gevisualiseerd en alle landgebruikers werken op hun eigen eilandje. Rechts is het ideale scenario van Grond+Zaken geïllustreerd. (Petra)

Metten is weten. Met een bodemdolk zie je dat wat er ondergronds gebeurt zeer dynamisch is.

Profiel van de bodem. Bodemdeskundigen zijn allemaal nieuwsgierig naar het profiel, dit werkt verbindend. Wat op de oppervlakte gebeurt stroomt in miljoenen jaren naar beneden. (Maarten)

Stelling 3

Bodem is landgebonden, maar bodemzorg reikt wel voorbij de perceelsgrenzen.

Bodem is landgebonden en dus verbonden aan grondeigenaarschap en -gebruik, in tegenstelling tot water en lucht die dynamisch zijn (die vloeien, bewegen,...). Daarom kunnen we het ons ook moeilijk voorstellen als een collectieve of maatschappelijke verantwoordelijkheid. Tegelijk vergt bodemZORG – bodems beschermen, bodemkwaliteit en -vruchtbaarheid verhogen zodat ze maatschappelijke functies vervult – wél een dynamische aanpak.

- **Elisa:** Het is waar dat er een hele keten van actoren is die uiteindelijk invloed heeft op wat er met de bodem gebeurt. In de bouw gebeurt er ook veel. Er is een omslag naar minder greenfields, men kijkt en denkt al ruimer dan de perceelsgrenzen maar er is meer aandacht voor bodem nodig al vanaf het begin, in de projectambities.
- **Anne:** We moeten het plekgebaseerde ook zien als opportuniteit en gemeenschappen motiveren om zorg te dragen voor hun bodem. Een plek is minder abstract dan lucht, dat moeten we uitspelen. Verbondenheid met een plek creëert ook het gevoel van eigenaarschap over die plek.
- **Petra:** Bodemzorg heeft een invloedssfeer die veel verder gaat dan een perceel. Het bewustzijn verhogen van wat de bodem doet voor ons en wat wij kunnen bijdragen is een must, zowel bij de perceeleigenaar als de maatschappij. De zorg voor de bodem wordt dan een collectieve verantwoordelijkheid.
- **Maarten:** Om bodemzorg centraal te zetten is eigenaarschap inderdaad belangrijk. Dit gebeurt in de praktijk echter enkel op je eigen perceel. Beleidsmatig voelen we dat we dat in het ruimere landschap moeten opnemen en gebiedsgerichte werkingen moeten opzetten door in te zetten op gebiedscoalities, landschapsparken en nationale parken om een verantwoordelijkheidsgevoel te creëren rond een streekidentiteit.

**“Onze bril is kapot,
maar we blijven erdoor
kijken.”**

**“Ga op zoek naar de
herstellers. En ga met hen in
gesprek.”**

4

Let op voor tunnelvisies!

Jeroen Watté – Wervel

Jeroen Watté is agro-ecoloog en pleit op vele fronten voor meer aandacht voor bodem en bodemzorg. Hij heeft een sterke visie op het belang van een gezonde bodem en is enthousiast en gedreven om deze boodschap uit te dragen.

- Hoe meten we de performantie van landbouwsystemen? We moeten afstappen van het meten in opbrengst per hectare. In de plaats zouden we moeten meten in voedingswaarde per hectare en arbeid per hectare.
- In 1840 heeft de NPK simplificatie geen peer review gekregen. Fosfor (P) en stikstof (N) richten enorm veel schade aan. Er werd in 1920 al vastgesteld dat kunstmeststoffen niet zorgden voor vooroorlogse opbrengsten en dat de bodem was verzuurd. Als tegenreactie was er een momentum voor de biolandbouw in 1940. In 1995 werd aangetoond dat kringlooplandbouw effectief werkt: de stikstofbenutting steeg tot bijna 100%, waardoor er geen nitraat in het water en geen ammoniak in de lucht meer terecht komt. De chemische manier om nutriënten aan planten te leveren is achterhaald, een functionerende bodem levert meer en meer complexe nutriënten aan.
- In cursussen ligt de focus nog altijd op de chemische opname. Er wordt geen rekening gehouden met de functie van het bodemleven bij de nutriëntenaanlevering.
- Let op voor de koolstoftunnelvisie! In vergelijkingen tussen een koe in de wei en een koe in de stal wordt de koolstofflux in de bodem niet meegenomen. De bodem capteert koolstof.
- Ga op zoek naar de herstellende boeren. Boeren zijn procesbegeleiders en systeemdeskundigen. Ga met hen in gesprek. In plaats van in te zetten op monofunctionaliteit en controle (wat een eindig verhaal is aangezien de bodem verdunt) moeten we inzetten op het ondersteunen van de veerkracht van de bodem. De bodem is een zelfregulerend systeem dat instaat voor koolstofopslag, voedselvoorziening, waterzuivering, etc., en vereist minimale interventies.
- We moeten de bodem eerst herstellen, en daarbij is er geen trade-off tussen verschillende functies.
- Door te focussen op één enkele uitdaging – bijvoorbeeld koolstofopslag – creëer je oplossingen die problemen veroorzaken. We moeten in de plaats systeemdenken.
- Het beleid moet gebaseerd zijn op resultaten, niet op modellen.

“Naarmate we volwassen worden, verliezen we de bodem uit het zicht.”

“Is het tijd voor een nieuwe Grondwet?”

5

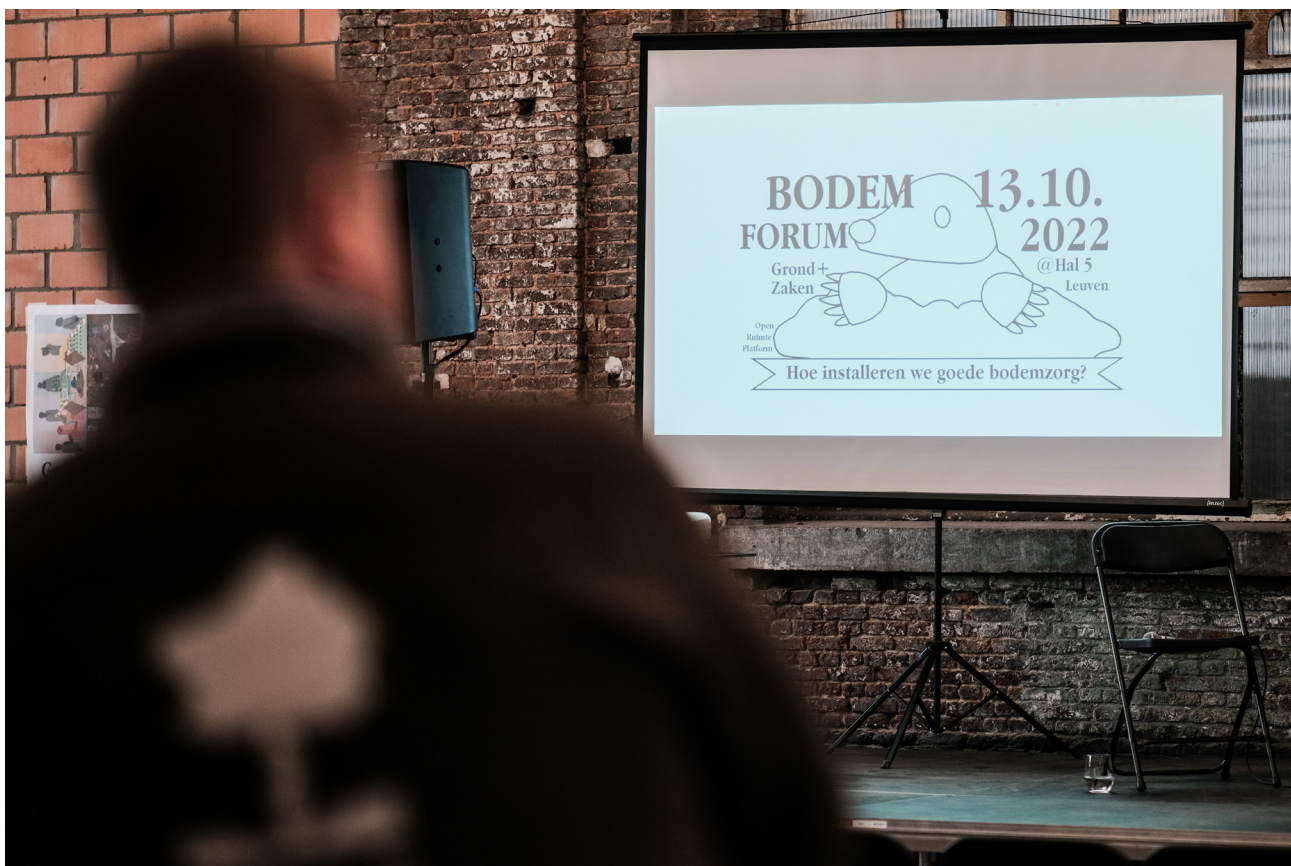
Synthese

Hans Leinfelder (KULeuven)

Om een inhoudelijke synthese van de voormiddag te maken, hebben we Hans Leinfelder uitgenodigd. Hans is professor aan de KU Leuven-Faculteit Architectuur, werkt in de onderzoeksgroep P.PUL (Planning for People, Urbanity and Landscape) en is al vanaf het begin betrokken bij het Open Ruimte Platform.

1. Naarmate we volwassen worden verliezen we de bodem uit het zicht. Op vlak van zichtbaarheid en urgentie om te handelen is er een groot verschil met bijvoorbeeld water en lucht omdat de bodem geen zware 'image' of 'damage' heeft. De bedreigingen zijn minder direct. Water en lucht zijn verbonden met de bodem, maar dat vergeet men. Je kan bij bodem vertrekken van een **positief verhaal**, maar het bewustzijn vergroten is belangrijk!
2. Grond+Zaken volgt momenteel een bescheiden aanpak. Er zijn al heel wat zaken opgezet, zoals het activeren van het beleid via het Mollennetwerk of het belonen van de pioniers via de Bodemschap. Tegelijk is er nood aan meer actie op het terrein. Waarom niet een call voor projecten '**regeneratieve bodemzorg**' of '**bodem bouwen**' initiëren? Een oproep naar projecten die bodems regenereren?
3. In tijden van crisis zijn er geen middelen in overvloed, maar er is niet altijd geld nodig. De som van individuele tuineigenaren is bv. een positieve energie in de samenleving en het verhoogt het bewustzijn van de bodem als common, een gemeengoed.
4. Wet en regelgeving moeten gescand worden op obstakels en omgeschakeld worden ter ondersteuning voor de regeneratie van de bodem. Bodem wordt nooit benoemd in ruimtelijke plannen en ook niet in het vergunningsbeleid. Moeten we het gebruik van bodem vergunningsplichtig maken en een resultaatsverbintenis koppelen aan het gebruik van de bodem? Witruimte, neo-rurale ruimte, op welke manier mag je de bodem gebruiken?
5. De bodem moet veel meer zeggenschap krijgen. Moeten we de bodem rechten geven? Kunnen we de bodem beschouwen als een rechtspersoon? Gaan we naar een **nieuwe Grondwet**?

6

Bodemscheppers aan het woord

Els Abts (VLM, Grond+Zaken) met Elisa Vermeulen (Ossiado) en Jeroen Watté (Wervel)

De Bodemschep is een initiatief van het programma Grond+Zaken en wordt tweemaandelijks uitgereikt aan een inspirerende bodemzorg. Dat is een persoon of een groep die goede bodembeheerpraktijken toepast of sensibiliseert over de belangrijke rol van onze bodem. Na selectie door een jury krijgen de winnaars niet alleen eeuwige roem, maar ontvangen ze ook een eigen Bodemschep. Twee van deze winnaars zijn Jeroen Watté en Elisa Vermeulen.

- **Jeroen Watté** is agro-ecoloog en pleit op vele fronten voor meer aandacht voor bodem en bodemzorg. Zo heeft hij op 24 juni 2022 een sterk pleidooi gehouden in het Vlaams Parlement. Ook [op de website](#) van Wervel publiceert Jeroen regelmatig opiniestukken over het belang van bodem en agro-ecologie. Hij werkt aan het dossier 'Agro-ecologie en bodems: is koolstof de heilige graal?' dat zal gepubliceerd worden op Wereldbodemdag 5 december 2022 tijdens een conferentie van Wervel. In de pers zijn ook meerdere artikels verschenen waarmee Jeroen een 'andere kijk op bodem' uitdraagt. Hij heeft een sterke visie op het belang van een gezonde bodem en is enthousiast en gedreven om deze boodschap uit te dragen.
- De tweede Bodemschep ging naar bio-ingenieur **Elisa Vermeulen**, de drijvende kracht achter 'Bouwen op/aan gezonde bodem'. Via dat project onderzocht de Grondbank samen met Immoterrae nv, VCB (Groen in de Bouw) en VLACO niet alleen hoe we bodemzorg kunnen verankeren in de bouwsector, maar ook hoe bodemzorg een antwoord kan bieden op een aantal maatschappelijke uitdagingen zoals klimaatbestendig bouwen. Begin 2021 startte Elisa Vermeulen adviesbureau Ossiado op. Hiermee loodst ze bouwheren en andere actoren doorheen de verschillende milieuverplichtingen tijdens het bouwproces en reikt ze oplossingen aan om een kwaliteitsvolle, klimaatbestendige buitenomgeving te realiseren.
- Ontdek alle Bodemschep-winnaars op de website van Grond+Zaken en bekijk de filmpjes met hun verhaal. Ken jij iemand die de Bodemschep verdient? Nominer ze [hier!](#)

7

Weerbare bodemlandschappen

Deelsessie #1

Deze deelsessie ging over hoe we bodemaspecten op een systematische manier mee kunnen nemen in open ruimte-projecten. Grond + Zaken houdt zich bezig met bodemdata en -criteria, maar er is een gevaar om snel te vervallen in heel technische bodemaspecten. Vincent Wolfs (Sumaqua) en Siebe Puynen (Antea) deelden hun ervaringen, waarna het gesprek naar de deelnemers werd geopend.

Voornaamste conclusies

- Door bodem als deel van het groen-blauwe systeem te beschouwen ontstaan er meer kansen om bodemaspecten in projecten, processen en maatregelen mee te nemen: Kunnen we voortaan spreken over het **groen-blauw-bruine systeem**? Als we met droogte en overstromingen aan de slag willen gaan, bijvoorbeeld in de Blue Deal, is eerst een gezonde bodem nodig die als spons kan werken.
- We moeten de bodem meenemen in alles wat we doen voor een **systematische integratie**. In inrichtingsplannen, bijvoorbeeld, is het belangrijk voldoende nadruk te leggen op stimulansen voor een gezonde bodem, zoals teeltrotatie en koolstofopslag. Bij het behandelen van grondverzet-dossiers kunnen we aansturen op het behoud van bodemkwaliteit en een goed bodembeheer, bij bouwprojecten op het voorkomen van bodemverdichting bij graafwerken
- Er gebeurt heel wat onderzoek naar bodem, maar nog versnipperd. Dit samenbrengen is een grote stap vooruit.
- De **afstand tussen beleid en praktijk** is nog groot. Carbon farming, agroforestry, regeneratie: steeds meer onderzoeken tonen win-wins voor landbouw en natuur. Wat kunnen we doen om de afstand te verkleinen?
- Kennis bij bepaalde doelgroepen versterken, iedereen is bodemverzorger:
 - Burgers: private tuinen zijn een potentieel grote werf, via gerichte acties (cfr Curieuze Neuzen) kan die bodem geactiveerd worden.
 - Bedrijven: hen inlichten dat de afwezigheid van vervuiling niet hetzelfde is als een gezonde bodem.
 - Lokale besturen: er zijn kansen bij de heraanleg van publieke ruimten.
 - Aannemers: hen inlichten om de toplaag niet te verdichten tijdens de werf, en ook bij grondverzet te voorkomen dat uitheemse planten meekomen.
 - Winsten kunnen geboekt worden door goede voorbeelden te delen en te verspreiden.
 - Voor landbouwers groeit het besef dat bodem hun kapitaal is. Nu gaat het erom de laatste struikelblokken op te heffen, ook in wetgeving. Er is advies op maat nodig om maatregelen rond goede bodemzorg in een duurzame bedrijfsvoering te laten inpassen.

8

Naar een nieuwe bodemcultuur

Deelsessie #2

Hoe creëren we een nieuwe, zorgende bodemcultuur? Welke verhalen kunnen inspireren? En wat maakt dat actoren bodemzorg opnemen en anders gaan handelen? Rond deze vragen draait de tweede deelsessie. We lieten eerst Nele Bal (OVAM), Valerie Dewaelheyns (KULeuven) en Anne Van Leeuwen (Bodemzicht) aan het woord, daarna werden de deelnemers betrokken bij het debat.

Voornaamste conclusies

- Er zijn grote verschillen in attitude naar bodemzorg.
- Goede praktijken in beeld brengen
 - Bodemverzorgers
 - Bodempas met bodemeigenschappen (type, bodemleven, etc.)
 - Atlas van “Goede Bodemzorg”
- Je hoeft je verhaal niet alleen te brengen: omring je met creatieve verhalenvertellers en -makers (marketeers) om je verhaal vorm te geven.
- Eenvoudige testen, zoals de onderbroekentest of de slug-test, moeten goed in beeld gebracht worden. Dit zijn ook laagdrempelige voorbeelden om bijvoorbeeld leerlingen te betrekken bij bodemzorg.
- Een competitie kan een interessante insteek zijn (cfr. Fata Morgana serie).
- Het opzoeken van de “cowboys” is belangrijk, dit zijn de trendsetters die elk verschillende type mensen aanspreken op hun eigen terrein.
- Bodem is eigenlijk een cultureel erfgoed dat overdraagbaar moet zijn naar toekomstige generaties.
- Bodemzorg is geen individueel verhaal, een belangrijke boodschap die we zichtbaar moeten uitdragen dat we samen het verschil kunnen maken! Ook met kleine stapjes (bvb. met de straat, op school, ...).
- Er zijn verschillende soorten burgers/doelgroepen: per groep moet je de inhoud en stijl van je boodschap aanpassen en vertrekken vanuit de leefwereld van die groep (bvb. op Ecotuindagen ook kinderen aanspreken). En per groep de vraag stellen: welk verhaal? welke tips?
- Jongeren aanspreken: bvb. via de onderbroekenchallenge
- Voorbeeldprojecten:
 - [Klimaattuiniers](#): onderzoek je eigen tuin
 - [Soil+Land Stewardship](#): methodiek om samen in dialoog te gaan
 - [We Are the Regeneration](#)
 - Maai Mei Niet
 - Zonder is gezonder

9

Bodemketenallianties

Deelsessie #3

In deze deelsessie bespreken we welke samenwerkingen we moeten organiseren om meer bodemzorg mogelijk te maken, en dit voorbij het perceel. Hoe creëren we een context waar bodemzorg ruimte in krijgt en een prioriteit wordt? Bakkerskoppel Marc Van Eeckhout en Lutgart Lyen (Broodnodig) vertelden ons over het verschil tussen de ‘no-value’-keten en de ‘waardebehoud’-keten, en Elisa Vermeulen (Ossiado) sprak over bodemzorg in de stadsontwikkeling van Mechelen.

Voornaamste conclusies

- Bodembewustzijn versterken in alle schakels van de keten en over sectoren heen is van groot belang: bvb. land - landbouwer - molenaar - bakker - supermarkt - consument. Nu weten ze weinig tot niets van elkaar.
- Onze huidige manier van werken (de ‘no-value’-keten) zorgt voor een uitgeputte grond, een uitgeputte boer, en een molenaar en een bakker die de draad kwijt zijn. De schakels tussen actoren loopt in één richting, zonder besef van wat er in de voorgaande schakels gebeurt. Bovendien krijgen we nu onvoedzaam, ‘kartonnen’ brood op tafel als resultaat. Een levende bodem is de basis voor voedzaam brood. We moeten zorgen voor onze grond, met een diversiteit aan graansoorten en voldoende rotatie. In de ‘Waardebehoud’-keten is de knowhow van de boer herwonnen en kan die van de molenaar en bakker opgebouwd worden. Als bakkerij wil Broodnodig weten wat er in hun grondstof zit en gaan ze op zoek naar samenwerkingen met boeren die voor hun bodem zorgen (bvb. niet ploegen, geen pesticiden, organische bemesting, ...). Landbouw moet een zorgsysteem zijn, geen productiesysteem.
- Het zorgen voor de bodem is een traject met verschillende actoren en expertise, en geen eenmalig onderzoek. In stadsontwikkelingsprojecten in Mechelen worden er in de opdrachtdocumenten vragen gesteld, zoals hoe we een groene zone kunnen realiseren op een verstedelijkte bodem. Belangrijk is te bevatten wie in de keten zit en zo vroeg mogelijk in te grijpen en vragen te stellen om antwoorden te triggeren.
- Educatie en netwerken zijn belangrijke elementen om het bewustzijn en de reflex rond bodemzorg te vergroten en kennis uit te wisselen (bvb. via publiek veldonderzoek). De overheid kan een faciliterende rol spelen in het leren van elkaar en het delen van materiaal.
- Ook de rol van retailers, zoals supermarkten en tuincentra, om mee de risico's te dragen en het bewustzijn van de consument te vergroten is niet te onderschatten. Hoe kunnen we bodemzorg mainstreamen? Een ander label, zoals voor biolandbouw, is niet de oplossing.
- Intersectoraal samenwerken is een must: de ene zijn nood, is de ander zijn brood.
- Bodemzorg moet op maat want elke situatie is anders. Het aanreiken van inspiratie, zoals de Bodemschap, kan een rol spelen in het ontwikkelen van samenwerkingen.
- Hoe kan je ‘bodembewust’ bouwen? Hoe integreer je bodemzorg in een duurzaamheidsmeter? We moeten de logica omdraaien: in plaats van een watercriterium, kan je ervan uitgaan dat er een goede waterhuishouding zal zijn met een goed functionerende bodem.

10

Strategieën voor stadsbodems

Deelsessie #4

Wat zijn de specifieke uitdagingen van stadsbodems? Wat kan beleid betekenen voor bodemzorg? En moeten we naar een gebiedsgerichte bodemzorg? Hierover gaat de vierde deelsessie. Dieter Anseeuw (Urban Forestry Lab, VIVES), Jolein Bergers (Super Terram) en Saïd El Fadili (Leefmilieu Brussel) startten het gesprek met hun pitch.

Voornaamste conclusies

- Dieter vertelde over hoe hij binnen zijn onderzoeksgroep Urban Forestry Lab de kwaliteit van stadsbodems gaat meten – aangezien antropogene bodems een blinde vlek zijn, althans in de Databank Ondergrond Vlaanderen). Niet enkel de chemische (pH, CPN concentraties) en fysische (bodemdichtheid) parameters maar ook de biologische (de drie ecologische gildes van de strooiselwormen, bodemwoelers en dieptependelaars) zijn belangrijk in functie van ecosysteemdiensten. Dieter had het over nood aan (1) zo veel mogelijk af te blijven van bodems, (2) bodems sturend te laten zijn voor het gebruik en (3) Soil Literacy, een van de actiepunten van de EU Soil Strategy, waarbij wordt gepoogd om de kennis over bodems terug te brengen bij de mensen.
- Dat laatste is net waar het transdisciplinair actie-onderzoekproject Superterram op inspeelt: Jolein vertelde hoe ze in de Brusselse context op zoek gaan hoe we de relatie met de bodem verpersoonlijken. Zeker in de stad is de relatie tussen burger en bodem soms ver te zoeken. Met Superterram wordt geëxperimenteerd met het ontdekken van de sociaalhistorische, politieke en zelfs emotionele dimensies van bodem en hoe die een rol kunnen spelen in de betrokkenheid van burgers binnen stadsplanningsprojecten.
- Saïd vertelde over de Good Soil Strategy en de [Index voor Bodemkwaliteit in Brussel](#) (IBKB). De IBKB is een instrument voor burgers en professionals om de kwaliteit van hun bodem te beoordelen, op basis van bodemstalen per homogene zone. Men kijkt naar de chemische en biologische aspecten, evenals ecosysteemdiensten, verdichting, erosie en verharding. Vandaag is de bodemindex een vrijwillig instrument, maar Leefmilieu Brussel probeert om deze verplicht te maken voor grote projecten via de wetgeving, om zo te verzekeren dat gezonde bodems geïntegreerd geraken in bouwprojecten.
- Een aantal overkoepelende beschouwingen:
 - Naast de fysische, chemische en biologische aspecten, kunnen ook de sociaalhistorische, politieke en emotionele dimensies van de bodem zorgen voor een collectieve mobilisatie rond bodemzorg. Een zorgvuldige lezing van een plek is essentieel voordat we erop ingrijpen.
 - Terwijl het logisch is dat bodemkwaliteit sturend wordt voor het landgebruik, wordt vandaag geen (of uitzonderlijk en vrijwillig) rekening gehouden met bodemkwaliteit in omgevingsplannen of -vergunningen. Tegelijk is er geen gedeeld beeld op wat een goede gezonde bodem is of wat collectief zorgen voor de bodem zou kunnen zijn.
 - Er is nood aan een lange-termijn-visie en zorgplan voor bodem, op alle niveaus, waarbij er rekening wordt gehouden van concept tot uitvoering tot en met beheer. In het bijzonder binnen projectontwikkelingbudgetten wordt te weinig rekening gehouden met het onderhoud en beheer van groenvoorzieningen, met als gevolg dat dit als eerste sneuvelt. Een voorstel is om 3 aparte budgetten te voorzien binnen bestek voor bodemvriendelijk bouwen, het integraal meenemen van groen en het beheer na bouw.
 - Er zijn heel erg weinig concrete initiatieven die een ambitieus antwoord bieden op het regenereren van stadsbodems.

11

Slotwoord

Griet Celen (VLM, Open Ruimte Platform)

Griet Celen is afdelingshoofd Landinrichting en Grondenbank bij de Vlaamse Landmaatschappij en stond mee aan de wieg van het Open Ruimte Platform. Ze werkt actief mee aan Grond+Zaken sinds het prille begin en nam het woord om de inspirerende dag af te sluiten en alle deelnemers hartelijk te bedanken.

- Deze dag stond in het teken van de levende bodem. Griet verwijst naar twee momenten die voor haar persoonlijk het belang van de levende bodem hebben aangekaart.
- Het eerste moment was een lezing van Karen Vancampenhout (KULeuven) die op een werkdag van Grond+Zaken in 2019 en aantal historische voorbeelden gaf van de wijze waarop uitputting van bodems leidt tot de teloorgang van beschavingen ([meer info](#)).
- Het tweede moment was een uitstap met het programmateam Grond+Zaken naar Yggdrasil, in Tienen, ondertussen zowat het epicentrum van permacultuur in Vlaanderen. We werden er gevraagd om de bodems niet te betreden en om de paden niet te verlaten. Er was een plekje waar we de bodem wel mochten betreden en konden voelen hoe die levende bodem een zacht verend tapijtje was.
- Het eerste moment toonde de urgentie, en het andere de richting waar we naartoe willen. Binnen het programma Grond+Zaken proberen we beiden te combineren en de bodemzorgers te inspireren, te ondersteunen en op te schalen om onze levende bodem in het offensief te plaatsen!

Met dank aan deelnemers en sprekers, in
het bijzonder Anne Van Leeuwen, Elisa
Vermeulen, Maarten Hens, Pieter De
Graef, Jeroen Watté, Vincent Wolfs, Siebe
Puynen, Valerie Dewaelhyns, Lutgart Lyen,
Marc Van Eeckhout, Dieter Anseeuw, Saïd
El Fadili, Jolein Bergers

Foto's: Bob Van Mol
Organisatie en verslag: Architecture
Workroom en GroenLAB samen met het
programmamateam Grond+Zaken

Grond+Zaken is een programma van het
Open Ruimte Platform.

www.omgeving.vlaanderen.be/grondzaken
grondzaken@vlaanderen.be